

Over het reformatorisch volksdeel en zijn verleden*

G. J. SCHUTTE

Terwijl alom de afgelopen decennia de verzuiling, zo al niet ongedaan gemaakt werd, dan toch verwaterde en haar glans en vanzelfsprekenheid verloor, bouwde de bevindelijk gereformeerde vleugel van protestants Nederland zich een hecht doortimmerde eigen minizuul. Het zich meteen niet geheel tegen verwarring gevrijwaarde en enigszins pretentief als reformatorisch presenterende volksdeel vindt zijn politieke tehuis in de Staatkundig gereformeerde partij, leest het *Reformatorisch Dagbladen* zendt zijn kinderen naar reformatorische scholen voor basis- en middelbaar onderwijs en een enkele hbo-opleiding. Het onderhoudt een aantal instellingen op het maatschappelijk middenveld, met name op het terrein van de (geestelijke) gezondheidszorg, en kent een eigen maatschappelijke organisatie (de benaming vakbond zou niet op prijs gesteld worden). Het kerkelijk tehuis van de bevindelijk gereformeerden (nog niet zo heel lang geleden aangeduid als 'die mensen van de zwarte-kousen-kerken') en bijbehorend verenigingsleven is zeer verdeeld. Het omvat delen van de Nederlandse hervormde kerk (vooral de gereformeerde bond) en van de christelijke gereformeerde kerken, de gereformeerde gemeenten en oud-gereformeerde gemeenten, en voorts tal van plaatselijke, zelfstandige gemeenten, gezelschappen en groepen. Hen allen verbindt een behoudende mentaliteit en een steile Dordtse orthodoxie met grote nadruk op uitverkiezing en bevinding (de persoonlijke ondervindelijke kennis, in een ingrijpende bekeringservaring, van de realiteit van de zonde en van de verlossing daarvan). Zeer kenmerkend is ook een sterke gehechtheid aan specifieke tradities, gedragingen en uiterlijkheden, tot in het gebruik van de 'tale Kanaans' toe, typerend voor een duidelijk cultureel conservatisme. Hun maatschappelijke positie en gedrag zijn voortreffelijk beschreven in C. S. L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten, 1985). Hun plaats binnen de gereformeerde gezindte als geheel komt goed uit in G. Dekker en J. Peters, *Gereformeerden in meervoud. Een onderzoek naar levensbeschouwing en waarden van de verschillende gereformeerde stromingen* (Kampen, 1989).

Reformatorisch volksdeel en achterban van de Staatkundig gereformeerde partij vallen vrijwel samen. De SGP werd in 1918 opgericht en is dus de oudste van de thans in het parlement vertegenwoordigde partijen (bij het 75 jarig bestaan verscheen J. Mulder, e. a., *Van goedertierenheid en trouw. 75 jaar Staatkundig gereformeerde partij* (Den Haag, 1993). Die oprichting vond plaats binnen een jaar na de invoering van algemeen mannenkiesrecht en evenredige vertegenwoordiging. De initiatiefnemer was ds. G. H. Kersten, predikant bij de gereformeerde gemeente te Yerseke. Kersten, geboren in 1882 als zoon van een wachtmeester bij de cavallerie die later boekhouder werd, had voor onderwijzer geleerd, maar werd op 19-jarige leeftijd oefenaars als 23-jarige predikant bij de gereformeerde gemeente onder het kruis te Meliskerke. Die leeftijdsaanduidingen onderstrepen, dat Kersten een bijzondere persoonlijkheid was, aan wie al jong een vooraanstaande plaats werd toevertrouwd in een overigens op tradities en ervaring gestelde gemeenschap. Twee jaar later, in 1907, gaf hij een verder blij van zijn kwaliteiten en inmiddels verworven gezag door twee onderling niet geheel overeenstemmende bevindelijke tradities (de ledeboeriaanse gemeenten en de gereformeerde gemeenten onder het kruis) samen te voegen tot de gereformeerde gemeenten (voor eigen kring en zonder wetenschappelijke pretenties beschreven in *De vereniging van 1907. De vereniging van de Ledeboeriaanse gemeenten en de Gereformeerde gemeenten onder het kruis* (Houten, 1984). Mettertijd wist hij de eenheid en eensgezindheid van deze kerkengroep zeer te vergroten.wat

gezien hun achtergronden individualistische inslag bepaald een prestatie was. Sinds 1919 had hij daarbij de beschikking over het weekblad *De Saambinder*, dat hij grotendeels volschreef.

Kersten werd voorzitter van de SGP en vanaf 1922 haar vertegenwoordiger in de Tweede Kamer. Daar kreeg hij mettertijd ds. P. Zandt en ir. C. N. van Dis naast zich. Het alleenvertoningsrecht bezat hij dus niet, maar desondanks is de geschiedenis van de SGP tot 1948 veelszins de geschiedenis van Kersten. Hij stak niet slechts in kennis en ervaring boven velen in die partij uit, hij bezat in eigen kring ook het grote gezag van een doorgeleid, bekeerd christen en predikant. Kersten van zijn kant steunde ook juist daarop. Hij zag en uitte zich altijd en in alle functies als prediker, oproepend tot bekering, waarschuwend voor het oordeel. Illustratief is zijn herhaalde afwezigheid tijdens belangrijke politieke debatten in de Kamer, zelfs bij stemmingen over door hemzelf ingediende moties: hij was dan het land in, om vooreigen achterban te preken!

In de gedegen studie, die W. Fieret wijdde aan de SGP in de jaren 1918-1948, wordt haar doelstelling aangeduid met de uitdrukking 'bibliocratisch ideaal'. Nederland moest weer in alles naar bijbelse nonnen gaan leven. Anders dan bijvoorbeeld ARP en CHU eiste de SGP dat de overheid daarbij leiding zou geven, het kwaad zou verbieden en weren. Feitelijk stond haar de situatie in de oude Republiek als ideaal voor ogen, met een heersende gereformeerde kerk en een gereformeerde overheid, en ook met een nog niet gemoderniseerde, overwegend agrarische samenleving. Het leverde een politieke partij op, die zich als een godsdienstig gezelschap gedroeg, waarschuwingen en getuigenissen afgaf en enkele vaste stokpaarden bereed. Een partij bovendien met een principiële afkeer van de moderne samenleving en haar democratisering, een afkeer die versterkt werd omdat de achterban van vissers, boeren, landarbeiders en ambachtslieden zich in sociaal-economisch opzicht moeilijk kon aanpassen.

Fieret laat een en ander helder uitkomen, maar toont tegelijk ook aan, dat die vervreemding en distantie ten opzichte van de eigentijdse moderne ontwikkelingen niet zonder meer een open invalspoort voor nationaal-socialistische opvattingen of sympathieën vormden. Wel lag lijdelijke aanvaarding van ook dit kwaad uit Gods straffende hand in de rede. Kersten aanvaardde de bezetting als een straf, waaronder men zich te buigen had. Anders dan hijzelf en de leiding van de SGP toen wilden geloven, waren er echter andere zaken (economische collaboratie) die zijn uitzetting uit de Kamer door de naoorlogse zuivering rechtvaardigden.

Fierets studie over de SGP is een nuttig werk, dat door zijn degelijke weergave van gebeurtenissen en standpunten de kennis van dit deel van het Nederlandse politieke spectrum in het interbellum vergroot en de bezinning erop stimuleert. Gezien de naar aanleiding van de verschijning in SGP-kring gevoerde discussie, met name over de houding van Kersten tijdens en na de tweede wereldoorlog en de achtergronden daarvan, heeft die stimulans duidelijk effect gehad.

Een voorbeeld van bezinning op eigen denken en positie binnen de SGP is ook het boekje van A. A. van der Schans, dat Kuiper en Kersten naast elkaar zet. Ze hadden immers veel overeenkomstigs. Beide theologen bouwden zich een in eigen zuil afgezonderd volksdeel, beiden riepen daarbij onvermoeid op tot herkerstening van de Nederlandse samenleving. Kuiper, door SGP-ers vanouds negatief beoordeeld, wordt door Van der Schans om zijn doelstelling en inzet geprezen, maar is ook voor hem als het er op aan komt een cultuuroptimist die de zondemacht onderschatte en het theocratisch ideaal opgaf. Kersten ('ten aanzien van christelijke organisatievorming een kuyperiaan') beoogde daarentegen volgens Van der Schans het onmogelijke door binnen een democratisch staatsbestel een theocratie te willen verwezenlijken, die het karakter moet vertonen van het gedroomde zeventiende-eeuwse gereformeerde verbondsvolk Gods, Neerlands Israel. Oude termen en discussies dus, die steeds actueel lijken

te blijven: het christelijk gehalte van de publieke samenleving, de rol van de overheid daarin, de mate van vrijheid voor openlijke afwijking van de algemene norm.

Debat tussen SGP-ers onderling, het moge voor buitenstaanders dan lijken te gaan om de nuances van zwart, is niet verbazingwekkend, luidt een van de hoofdstellingen van het dikke boek over de bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving van J. P. Zwemer. Al zijn onder hen uniformerende tendenties werkzaam, de bevindelijken vertonen van oudsher een veelheid aan theologische tradities en liggingen, aan maatschappelijke visies en gedragingen. Ze vormen zeker geen onveranderlijk brok calvinistisch graniet: assimilatie en persistentie streeden bij hen immer om de voorrang en dwongen hen telkens tot het maken van keuzes. Zwemer geeft een gedetailleerde beschrijving van denken en handelen der bevindelijken gedurende een vrij lange historische periode. Centraal staat een analyse van het functioneren van de SGP in een twintigtal Zeeuwse gemeenten en de Zeeuwse Staten in de jaren 1945-1970, een unieke beschrijving van een politieke partij op lokaal en regionaal niveau. Het geeft een beeld van een door ideologische en sociale achtergronden als tot een conflict met de opdringende meerderheidscultuur gepredisponerde partij, die desondanks een herkenbare plaats in de Nederlandse samenleving had en wist te behouden. Inderdaad: door zich aan te passen onder gelijktijdig vasthouden aan enige kenmerkende eigenschappen en visies. Nogal normaal dus.

De ledeboerianen

Een der groepen, waaruit Kersten in 1907 de gereformeerde gemeenten creëerde, waren de zogenaamde ledeboerianen. Die naam ontleen ze aan de nogal excentrieke hervormde predikant van Benthuizen, ds. L. G. C. Ledeboer (1808-1863), die in 1840 de duidelijkste voorbeelden van het verval van de Nederlandse hervormde kerk — het gezangenboek en de reglementenbundel — demonstratief uit zijn kerkgebouw verwijderde en in de tuin van zijn pastorie begroef. Korte tijd schaarde hij zich in de gelederen van de afgescheidenen, maar die vroegen hem te gemakkelijk erkenning aan bij de overheid, hielden zich niet aan de psalmen van Datheen en de Dordtse kerkenorde. Ledeboer preekte dan hier, dan daar, in gemeenten en gezelschappen. Er zat al weinig samenhang in de groepen die hem volgden en na zijn dood splitsten ze zich nog eens in volgelingen van de de oefenaren Pieter van Dijke, respectievelijk Daan Bakker. Groepsvorming rondom charismatische persoonlijkheden is sterk in de wereld van conventikels, bijzondere roepingen en persoonlijke uitleidingen. De ledeboerianen waren zeer behoudend. En ze maakten diepe ernst met hun geloof. Centraal in hun theologie stond de uitverkiezing. Mens en samenleving zijn in zonde gevallen, leven onder de doem. Vroeger was Nederland het Israel van het westen, maar thans zucht het land onder de breuke Sions: slechts een klein aantal gelovigen, uitverkoren en wedergeboren, gehoorzaamt God, de rest leeft als wereldlingen. Een sterke sociale isolatie werd hierop gegrond, als ook het vasthouden aan oude gewoonten en afwijzen van vernieuwingen. Ledeboerianen verwierpen de psalmberijming van 1773 en zongen Datheen, wezen elke opschik en versiering van het lichaam der zonde af, handhaafden een volstrekte zondagsrust. Politiek was voor hen taboe, wetenschap een afgewezen gevaar, zelfs het lager onderwijs kon in hun ogen niet (geestelijk) 'wijs' maken. Standpunten, die uiteraard niet alleen uit hun theologie en mensbeschouwing voortkwamen, maar ook hun geringe scholing en eenvoudige maatschappelijke posities weerspiegelden.

Over de *Ledeboerianen en kruisgezinden* publiceerde H. A. Hofman in 1977 een studie, die nu is aangevuld door de dissertatie van H. Florijn, *De ledeboerianen*. Florijn heeft wat nieuw archiefmateriaal kunnen gebruiken, waardoor de interne ontwikkelingen en verhoudingen beter uit de verf komen. Het stelt hem ook in staat, nauwkeuriger te onderscheiden tussen dijkianen

en bakkerianen en de daarvan weer verschillende groep gereformeerde gemeenten waarvan E. Fransen de voorganger was. Het gaat daarbij niet zelden over ietwat bizarre tegenstellingen (bijvoorbeeld of de bevestiging van voorgangers al dan niet in de magische ledeboeriaanse linie geschiedde) en wel heel subtiele ideologische verschillen. Anderzijds betreft het hier houdingen, gedragingen en mentaliteiten die op de een of andere manier nog springlevend zijn en nog steeds doorwerken. Ze verklaren in ieder geval veel van wat Fieret en Zwemer over de SGP noteerden.

Voor edeler staat geschapen

Bevindelijke gereformeerden willen de traditie van de nadere reformatie voortzetten. Florijn wijdde zijn langste hoofdstuk aan die relatie met het verleden. De ledeboerianen hebben inderdaad allerlei lijnen uit de nadere reformatie doorgetrokken. Een daarvan was de liefde voor bekeringsgeschiedenissen. Voor wie wil weten wat dat zijn, is er nu een curieuze collectie voorhanden. Curieus omdat het exempla betreft van een wel heel bijzonder soort devote lectuur: ruim twee eeuwen levens- en sterfbedbeschrijvingen van calvinistische jeugdigen. Voorbeelden van euthanasie, de kunst van het wèl sterven, door jongeren. Groenendijk en Van Lieburg verzamelden tien teksten van een genre kinderlectuur, dat thans zelfs in de aangengende vorm van het zondagschoolse kerstgeschenkboek lijkt uitgestorven. Ze verzorgden ook een inleiding over deze eerste echte Nederlandse kinderboeken, die op zich reeds de moeite waard is.

Aan de hand van een twintigtal soortgelijke egodocumenten schreef Van Lieburg ook een kennismaking met de relatief slechts weinig bekende bevindelijke groepering in de achttiende eeuw. Dit *Levens van vromen* verraadt, in vergelijking met de zeventiende eeuw, een onmiskenbare mentaliteitsverandering en positiewijziging. De 'fijnen' kenmerken zich nu dooreen sterk verinnerlijkte geloofsbeleving en een van de wereld afgekeerde mentaliteit: ze zijn in hun gezelschappen en conventikels een veelzins geïsoleerde religieuze subcultuur geworden.

Nadere reformatie

Hoe belangrijk het negentiende- en twintigste-eeuwse verleden voor de bevindelijke gereformeerden ook is, hun verloren vaderland ligt in de zeventiende eeuw. Toen had de gereformeerde confessie gezag in kerk en staat en onderrichtten godvruchtige oudvaders hun hoorders en lezers in bevindelijk geloven en gelovig leven. De boeken van de 'oude schrijvers' uit de beweging van de nadere reformatie, met hun sterke aandrang tot een calvinistisch piëtisme en een puriteinse *praxis pietatis*, worden vandaag de dag misschien minder algemeen gelezen dan vroeger, maar ze hebben nog steeds groot gezag en worden wel steeds meer voorwerp van wetenschappelijke bestudering.

Een voorbeeld van zo'n oude schrijver is Guilielmus Saldenus (1627-1694). Niet een van de grootsten of bekendsten, deze Utrechtse kleermakerszoon die zijn loopbaan als een gevierd predikant in de hofstad Den Haag afsloot. Maar toch een auteur van wiens stichtelijk werk nog in onze dagen heruitgaven verschijnen. De titels daarvan spreken een duidelijke taal: *Leven ynt de doodt: of Allemans Plicht, om salig te worden door zyn eygen, en heiliger te worden door eens anders Doodt* (1977); *Kort en Klaar Bericht van de Roeping des armen Sondaars tot Godt* (1977); *d' Overtuyghde Dina, of Korte en nodige waerschouwingh tegen 't besien van de hedendaeghsche Schouwspelen* (1963). Saldenus riep de zondaren op tot inkeer en geloof en hij preekte met nadruk een strenge levensheiliging. Hij ijverde voor zondagsrust en tegen zaken als het kaartspel en het toneel. Hoewel geen scherpslijper en tegen politiek op de kansel, herinnerde hij zo nodig ook de overheid aan haar christelijke taak. Dat alles, aldus G. van den Endt in zijn wat schoolse boek over Saldenus, maakte deze met een Utrechts eredoctoraat versierde leerling

van Voetius en Hoornbeeck nog niet tot een rigoristisch puriteins cultuurbaar. Saldenus, auteur van dertig boeken, waaronder een *Bibliophila* en een *De Libris Varioque eorum Usu et Abusu*, was een geleerd man die het humanistisch wetenschapsideaal aanhing. Saldenus had duidelijk de invloed van het Engelse puritanisme ondergaan en zijn vroomheid droeg het stempel van Bernard van Clairvaux, Thomas à Kempis en Wessel Gansfort. Van zijn boeken werd een zestal in het Duits vertaald en uitgegeven. Bezat die zeventiende-eeuwse nadere reformatie wel een specifiek eigen karakter, even gemakkelijk herkenbaar als dat van de 'zwaren' van vandaag?

Uitgeverij Den Hertog in Houten, bijkans synoniem met nadere reformatie en oude schrijvers, liet bij het tachtigjarig bestaan een fraai verzorgd boek verschijnen, getiteld *Het eigene van de Nederlandse nadere reformatie*. Anders dan men zou verwachten, gaat het vrijwel niet in op de vraag, wat de nadere reformatie van puritanisme en piëtisme elders doet verschillen.

In ook voor buitenstaanders toegankelijke taal legt O. J. de Jong uit, hoe de nadere reformatie in Nederland op gang kwam, wat haar doelstelling en kenmerken waren, wie haar voornaamste vertegenwoordigers waren. Hij tekent een beweging van vrome, leidinggevende voorgangers, die vanuit een met vaste overtuiging beleden geloofsleer de consequenties daarvan zichtbaar wilden maken in het geloofsleven. Persoonlijke geloofsverdieping en levensheiliging, zeker, maar tegelijk ook een nadere (tweede) reformatie van kerk en samenleving. Een ideaal met een ingebouwde spanning tussen wereldmijding en wereldtoewijding, aan de ene kant Jodocus van Lodesteyns 'Hoog! om hoog! mijn Ziel, na boven! Hier beneden is het niet', aan de andere kant de actieprogramma's tot zuivering van de publieke zeden. Voor de theologische onderbouwing hiervan kan verwezen worden naar de synopsis die W. van 't Spijker in *Het eigene* geeft van de theologie van de nadere reformatie, een bijdrage die enige voorkennis van theologisch denken lijkt te vereisen. Het boek wordt afgerond met een opstel van H. Florijn over de nadere reformatie en de eredienst. Het is teveel vanuit de theorie en de voorschriften geschreven, om geheel bevredigend te kunnen heten.

De auteurs van *Het eigene* schetsen een beweging, die zich nadrukkelijk binnen de kaders van de gereformeerde leer en kerk bevond. Typerend is dat de achttiende-eeuwse voortzetting ervan gepresenteerd wordt onder het kopje 'Versmalling'. Het is inderdaad een andere geest en praktijk en een andere omgeving dan die van de bevindelijkheid uit later eeuwen. Zo komt in Florijns paragraaf over de avondmaalsviering het begrip 'avondmaalsmijding' (door beschroomde zielen, die zich vanwege hun zonden en onvolkomen geloof onwaardig oordelen deel te nemen) zelfs niet voor. Wel wordt het bekende feit gereleveerd, dat de preciese dominee Van Lodesteyn ontheffing verkreeg van de verplichting tot bediening van het avondmaal, omdat hij zoveel 'geestlozen' en 'ongezonden' het sacrament zag gebruiken en zijns inziens dus ontheiligen. De Utrechtse kerkeraad verleende Van Lodesteyn de gevraagde vrijstelling om zijn geweten niet te belasten, maar liet tegelijkertijd weten zijn visie en houding absoluut niet te kunnen delen. Wat hier uitzondering was, lijkt later regel te zijn geworden.

Zending tussen woord en daad bevat 'tweehoofdstukken uit de geschiedenis van gereformeerd piëtisme en zending'. Het eerste betreft een onderzoek van A. Th. Boone naar zendingsgedachten in piëtistische zeemansvademeccums. Een exercitie met voorspelbare uitkomst: de zendingsactiviteit van bezige zeelui was feitelijk beperkt tot het goede voorbeeld van hun zuivere christelijke levenswandel — die laatste aanprijzen was de doelstelling van de bestudeerde zeemanshandboeken. De tweede bijdrage in *Zending tussen woord en daad* is een opstel van J. van Ekeris overeen der grondleggers van het Nederlandsch Zendeling Genootschap Cornelis Brem (1721-1803), een man die hoewel geworteld in de piëtistische traditie van de nadere reformatie, zijn missionaire belangstelling toch meer ontleende aan de contemporaine Britse

methodistische opwekkingsbeweging. Beide auteurs leverden verdienstelijke inventariserende opstellen, die als vanzelf tot de vraag leiden hoe eigen, apart en zelfstandig dit gereformeerd piëtisme nu eigenlijk was. Boone concludeert maar tot 'voorzichtigheid bij het typeren van de piëtisten als een al te duidelijk van de andere gereformeerden te onderscheiden groep', althans voor wat zijn zeventiende-eeuwse bronnen betreft, die immers een algemeen aanvaard en voorgeschreven gebruik kregen. En Brem voldeed ook al niet aan de traditionele beeldvorming. De term nadere reformatie lijkt een pluriform en mettertijd veranderend gezelschap aan te duiden.

Een stimulerende rol van betekenis in de toenemende belangstelling voor de nadere reformatie vervult de Stichting studie nadere reformatie met haar *Documentatieblad*, studiegroepen en diverse publikaties.

In de bundel *Figuren en thema's van de nadere reformatie* is een zestal biografische schetsen van zeventiende-eeuwse representanten van de nadere reformatie opgenomen, geschreven door erkende deskundigen. Sommige zijn samenvattingen van bestaande literatuur, andere zijn meer op nieuw onderzoek gebaseerd. Naar lengte en betekenis lopen de bijdragen nogal uiteen en helaas ontbreekt ook een kritische evaluatie van wat zulke studies aan vragen en antwoorden opleveren. Onbekende figuren worden in deze bundel niet behandeld. Van Lieburgs korte opstel over Joh. Eswijler vat gegevens samen uit zijn studie over *Eswijlerianen in Nederland*, uit 1989. Het is zo mogelijk nog kritischer, blijkens de slotzin: *Zielseenzame meditatieën* (Eswijlers geruchtmakende boek) hadden misschien maar beter nooit gedrukt kunnen worden! Zo kritisch staat de gemiddelde auteur in deze bundel echter niet tegenover zijn onderwerp. Toch zou daar aanleiding toe zijn.

Ook deze vertegenwoordigers van de nadere reformatie vertonen bij nauwkeurige bestudering immers best verschillen. Neem Jacobus Koelman, over wiens jeugdijaren Van Lieburg nieuwe gegevens aandraagt (hij wilde zijn doctorsgraad in de filosofische faculteit gebruiken om docent filosofie in Utrecht te worden, wat niet mocht doorgaan). Koelman fungeerde als ambassade-predikant en stond daarna in Sluis, waar hij het met allerlei overheden aan de stok kreeg. Hij werd zelfs afgezet en verzeilde in de ogen van zijn voormalige collegae-predikanten in later jaren toch eigenlijk op sectarische paden. Er staan de levensschetsen van drie grotestads-predikanten naast. Johannes Teellinck is bekend geworden omdat hij in het conflict tussen kerkeraad en stadsbestuur over de kapittelgoederen in 1660 door de Utrechtse bestuurders de stad uitgezet werd. Zijn collegae Everhardus Schuttenius te Zwolle en Hermannus Tegularius te Delft stonden bij hun vroedschappen echter uitstekend aangeschreven. Ze kregen daardoor allerlei kansen invloed uit te oefenen en concrete bijdragen tot het streven naar nadere reformatie van het persoonlijke en openbare leven van hun stadgenoten te leveren, met steun van de overheid. Ze preekten nadere reformatie, ze schreven erover, en ze konden bijdragen aan de disciplinerende en puritanisering van het publieke leven in hun steden. Die uiterlijke verschillen in lotgeval moeten niet alleen het gevolg van toevallige verhoudingen en omstandigheden zijn geweest. Ze lijken ook verschillen in spiritualiteit, in radicaliteit en in doelstellingen te verraden.

Toekomstverwachting

Onderzoek naar die verschillen is noodzakelijk om zicht te krijgen op de werkelijkheid van het godsdienstig en kerkelijk leven in de zeventiende eeuw. Dat onderzoek zal zich ook meer op de praktijk van het leven moeten richten. En tegelijk meer oog voor de nuances en verschillen in mentaliteit en theologie moeten ontwikkelen. Er is immers zo nu en dan in later tijden een voorkeur te constateren juist voor die vertegenwoordigers van de nadere reformatie, die in de

zeventiende eeuw zelf als buitenbeentjes golden. Zoals de reeds vermelde Jacobus Koelman. Hij is ook weer ijkpunt en representant bij uitstek van de beweging in het dogmenhistorisch onderzoek dat C. J. Meeuse verrichtte naar de toekomstverwachting van de nadere reformatie. Meeuse vergelijkt die onder andere met de denkbeelden van de kanttekenaren in de Statenbijbel en die van erkende chiliasten. Zijn conclusie is, dat Koelman, hoewel niet geheel eensgezind met andere gereformeerden, zeker geen chiliast was. Dat daarmee *de* toekomstverwachting van *de* nadere reformatie bepaald nog niet afdoend ontleed is, zal duidelijk zijn.

De bevindelijke gereformeerden zijn met een inhaalactie bezig. Ze hebben hun zuil redelijk op orde gebracht en ook reeds enige vruchten van de verzuiling in de vorm van maatschappelijke aanvaarding, emancipatie en voortgaande ontwikkeling kunnen plukken. Buitenwacht en eigen jongere generaties vragen thans rekenschap over de afgelegde weg. Het is begrijpelijk, dat die zich richt op personen en theologische opvattingen; gelukkig wordt daarbij een weergave van de opstelling in maatschappelijke zaken niet vergeten. Begrijpelijk is ook, dat de aandacht zich richt op de negentiende/twintigste eeuw en op de zeventiende eeuw. Het legt echter wel een zware hypotheek op de geloofwaardigheid van de geponeerde continuïteit. Het is immers onvermijdelijk, dat met verloop van tijd en in samenhang met de veranderende omstandigheden verschuivingen in denken en handelen optreden, alsook in de relatie tot de sociale en intellectuele omgeving. Her en der zijn die veranderingen in de besproken geschriften impliciet ook aangegeven, teveel echter nog in de vorm van autonoom lijkende theologische of wereldbeschouwelijke nuances, te weinig als resultante van socioculturele processen, ontwikkelingen en keuzes.

* Lijst van besproken publikaties

- A. Th. Boone, J. van Ekeris, *Zending tussen woord en daad. Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van gereformeerd piëtisme en zending* (Kampen: De Groot Goudriaan in samenwerking met Stichting studie nadere reformatie, 1991, 99 blz., ISBN 90 6140 292 1).
- T. Brienen, e. a., *Figuren en thema's van de nadere reformatie, II* (Kampen: De Groot Goudriaan in samenwerking met Stichting studie nadere reformatie, 1990, 104 blz., ISBN 90 6140 190 9).
- G. van den Endt, *Guiljelmus Saldenus (1627-1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de nadere reformatie* (Leiden: J. J. Groen en zoon, 1991, 319 blz., ISBN 90 5030 208 4).
- W. Fieret, *De Staatkundig gereformeerde partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten: Den Hertog, 1990, 304 blz., f49,50, ISBN 90 331 0715 5).
- H. Florijn, *De ledeboerianen. Een onderzoek naar de plaats, invloed en denkbeelden van hun voorgangers tot 1907* (Houten: Den Hertog, 1991, f49,50, ISBN 90 331 0735 X).
- L. F. Groenendijk, F. A. van Lieburg, *Voor edeler staat geschapen. Levens- en sterfbedbeschrijvingen van gereformeerde kinderen en jeugdigen uit de 17e en 18e eeuw* (Leiden: J. J. Groen en Zoon, 1991, 199 blz., ISBN 90 5030 168 1).
- O. J. de Jong, e. a., *Het eigene van de Nederlandse nadere reformatie* (Houten: Den Hertog, 1992, ISBN 90 331 0900 x).
- F. A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1991, 252 blz., ISBN 90 6140 401 0).
- C. J. Meeuse, *De toekomstverwachting van de nadere reformatie in het licht van haar tijd* (Kampen: De Groot Goudriaan in samenwerking met de Stichting studie nadere reformatie, 1990, 103 blz., ISBN 90 6140 304 9).
- A.A. van der Schans, *Kuyper en Kersten. IJveraars voor herkerstening van onze samenleving* (Den Haag-Leiden: SGP-jongeren-J. J. Groen, 1992, 148 blz., ISBN 90 5030 293 9).
- J. P. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijke gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1992, 508 blz., ISBN 90 6140 313 8).

Romme: meer vent, meer vorm

H. HENRICHS

Discussie over J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (KDC-Bronnen en studies XXII; Utrecht: Het Spectrum, 1991, 560 blz., f69,90, ISBN 90 274 2813).

Biografieën zijn er in vele varianten. In het negentiende-eeuwse Engeland legde men zijn eminente victorianen te ruste onder de dubbele grafsteen van een tweedelige hagio-biografie. Lytton Strachey brak met deze traditie en bepleitte het beknopte, afstandelijke en ironische portret. Bij hem gingen er vier victorianen in één handzaam bandje.

Handzaam is niet het juiste woord voor het eerste deel van Bosmans' biografie over Romme, dat ruim 500 bladzijden beslaat. De gedachte aan die grafstenen (ook Romme krijgt er twee: er komt nog een deel over de jaren 1946-1980) kan de vraag doen opkomen of er misschien toch een cyclische beweging in de geschiedenis is te bespeuren. Keren we in de jaren negentig van onze eeuw terug naar de pre-Strachey biografie?

Natuurlijk niet. De Romme-biografie is geen hagiografie. Het boek groepeer aspecten van de Nederlandse sociale en politieke geschiedenis rond de persoon van Romme. De toon van het boek is rustig en fair. Voor de forse omvang voert Bosmans respectabele redenen op. Om te beginnen beslaat Rommes persoonlijk archief 19 meter: een van de grootste persoonsarchieven die Nederland rijk is. Een historicus die de tijd en de gelegenheid heeft om dit archief plus een groot aantal verwantearchieven te bestuderen, kan niet volstaan met een vlot leesbaar biografisch essay. Onder deze omstandigheden heeft de biograaf het besluit genomen, zo volledig mogelijk het leven van Romme te documenteren. Om in dit gecompliceerde leven enige ordening aan te brengen, heeft hij gekozen voor de thematische aanpak. Romme was tegelijkertijd werkgeversadviseur en -secretaris, advocaat, hoogleraar en politicus, en de zaken waarmee hij zich in elk van die kwaliteiten bezighield kunnen niet in zuiver chronologisch verband worden beschreven. De biograaf heeft dus gestreefd naar een zo volledig mogelijke weergave van alle facetten van het actieve leven.

Bij het afwegen van die facetten stuitte de biograaf op een tweede probleem: de verhouding tussen het waarneembare gedrag en de motivatie van de gebiografeerde, de buitenkant en de binnenkant van diens leven. Hier heeft Bosmans besloten, af te zien van een 'psycho-biography'. Ten eerste twijfelt hij eraan of binnen een psychologische of analytische behandeling het lange-termijngeheugen altijd voldoende kan worden aangesproken. Ten tweede is hij van mening dat de historicus de rol van de psyche in de geleefde werkelijkheid alleen in de beeldvorming mag betrekken voorzover die rol kan worden gekend vanuit de beschikbare documentatie. Gelukkig is Bosmans niet helemaal zo streng als hij zich eerst voordoet: echt persoonlijke documenten zijn schaars en dus zag hij zich genoodzaakt bronnen te gebruiken die op het eerste oog weinig loslaten over de binnenkant. Hij heeft in enkele gevallen dus wèl gebruik gemaakt van zijn verbeelding, intuïtie en ervaring. Het boek is daar beslist niet slechter van geworden!

Het laatste woord over de (on)mogelijkheid van de psycho-biografie is hiermee zeker niet gesproken, maar ik wilde hier ingaan op een andere vraag. Die is: is Bosmans er nu, gegeven de door hem genoemde principiële keuzen—het schrijven van een uitvoerig gedocumenteerde feitenbiografie en de onmogelijkheid van het schrijven van een psycho-biografie—in geslaagd een goede biografie te schrijven? Ik vind van wel, hoewel ik als lezer met sommige aspecten wat moeite heb. Laat ik beginnen met op te merken, dat het boek zonder meer een aanwinst is voor de Nederlandse contemporaine geschiedschrijving. Ik werd als lezer meegenomen door de